

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ Й УЧНЯ

УДК 37.00.08

Олена Голуб

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПОЗАУРОЧНИЙ ЧАС

Проблема виховання милосердя як складової соціально зрілої особистості є найбільш важливою в теорії і практиці виховання. Сьогодні це пов'язано з виникненням в українському суспільстві стихійної, деструктивної для розвитку особистості, небезпечної за своїми наслідками ситуації (АТО, переселенці та біженці із Криму та сходу України), що, в свою чергу, загострює проблему виховання моральної, творчої особистості, яка наділена ідеалами добра, активно не сприймає руйнівні ідеї, здатна їм протистояти і виявляти милосердя, адже милосердя характеризує людину з точки зору її духовного самовираження саме в повсякденній діяльності, у спілкуванні з оточуючими. Ця якість допомагає людині проявляти чуйність, толерантність, співчуття до інших, і є найвищою людською цінністю.

Особливою проблемою сьогодення є пробудження в дітях високих моральних якостей, розвитку любові та милосердя, бажання жертвувати своїми інтересами заради добра і справедливості.

Теоретичні основи виховання в дітей милосердя, її сутність та умови становлення розкрито у працях Ш. Амонашвілі, В. Бабенко, Л. Безгласної, І. Беха, О. Богданової, М. Болдирева, О. Бондаревської, Ю. Глінчук, І. Княжевої, О. Матвієнко, М. Монахова, В. Петрової, О. Савченко, Т. Сущенко та ін.

Виховні можливості виховання милосердя, гуманних почуттів у позаурочний час розкрито в дослідженнях М. Болдирева, Л. Канішевської, О. Ковальова, О. Кочетова, О. Кутьєва, В. Петрової, Н. Рогожиної, В. Слюсаренка, Т. Сущенко та ін.

Мета статті – визначити психолого-педагогічні засади виховання милосердя в учнів молодшого шкільного віку в позаурочний час.

Ми згодні з Ю. Глінчук, що милосердя – це здатність людини до співпереживання, співчуття, жалісливості, реальної допомоги ближньому і всьому живому на основі людинолюбства, терпимості, доброти, вміння пробачати й не осуджувати [6, с. 13].

Для того, щоб виявити психолого-педагогічні засади виховання милосердя в молодших школярів, необхідно взяти до уваги їхні вікові особливості. Розвиток дитини – це постійний перехід від однієї вікової сходинки до іншої, пов'язаний з їхніми внутрішніми змінами й

особливостями зовнішніх впливів.

Описуючи й аргументуючи критерії для визначення конкретних етапів розвитку дитини, Л. Виготський вважає, що сутність кожного з них міститься у «вікових новоутвореннях», що мають у собі новий тип будови особистості та її діяльностей, ті психічні і соціальні зміни, що вперше виникають на певній віковій сходінці і які визначають свідомість дитини, її ставлення до середовища, її внутрішнє і зовнішнє життя, весь хід її розвитку в зазначений період [5]. Безпосереднім джерелом формування психологічних новоутворень і основною сферою їхнього прояву є провідна діяльність дитини.

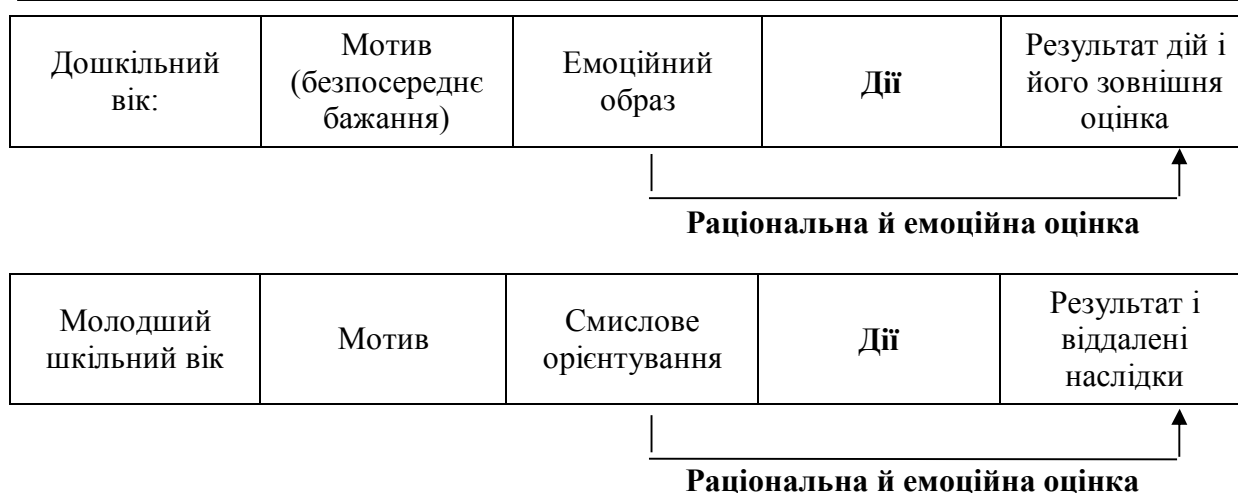
У молодшому шкільному віці (від 6 до 10 років) провідною стає навчальна діяльність, тобто спеціально організована діяльність, спрямована на засвоєння теоретичних форм мислення. При повноцінному розвитку цієї діяльності в учнів виникає необхідна довільність психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія на власні дії, поведінку як найважливіші особливості теоретичної свідомості. Сприйняття набуває якості організованого спостереження, мислення стає зв'язним логічним міркуванням [5].

Формування передумов навчальної діяльності – важливий напрямок психічного розвитку в період переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку [7; 8]. До кінця дошкільного віку можна виділити три основних психологічних надбання: початок *довільної поведінки* за рахунок *довільності пізнавальних процесів* (уява, образне мислення, довільна пам'ять і увага) та *децентрації* (*виокремлення*) *особистості* (виникнення самосвідомості особистості).

Серед них найбільше значення має поява довільної поведінки, яка є основою будь-яких самостійних вчинків, що складається до кінця дошкільного віку. І саме сформованість і рівень розвитку зазначених психологічних новоутворень зумовлюють рівень готовності дитини до навчання в загальноосвітньому навчальному закладі та перші кроки адаптації до нього. Психологічні новоутворення є продуктом переламних періодів у психічному розвитку дитини, так званих криз розвитку. Саме в період кризи (7 років) виявляється те, що Л. Виготський називає *узагальненням переживань*, завдяки якому з'являється логіка почуттів. Переживання набувають нового сенсу для дитини, між ними встановлюються зв'язки, стає можливою боротьба переживань [5].

Новий рівень самосвідомості, що виникає на порозі шкільного життя, ускладнення емоційно-мотиваційної сфери призводять до виникнення *внутрішньої позиції школяра*, результатом дії якої є його довільна поведінка – стратегічна мета всього психічного розвитку в цьому віці. Виникнення внутрішньої позиції стає важливим пунктом у розвитку учня [4; 9; 10].

Диференціація зовнішнього і внутрішнього життя дитини в цей період пов'язана зі зміною структури її поведінки (рис. 1. 1).

Рис. 1. 1. Структура поведінки дітей дошкільного і молодшого шкільного віку

Симптомом, що розмежовує дошкільний і молодший шкільний вік, стає «симптом втрати безпосередності», тобто з'являється *смислова орієнтувальна основа вчинку* – ланка між бажанням щось зробити і діями, що розгортаються. Це інтелектуальний момент, який дозволяє більш-менш адекватно оцінити подальший вчинок з погляду його результатів і більш віддалених наслідків. Але одночасно це і момент емоційний, оскільки визначається особистісний зміст учинку – його місце в системі відносин дитини з оточуючими, імовірні переживання щодо зміни цих відносин. *Смислове орієнтування* у власних діях стає важливою ланкою внутрішнього життя. У той же час воно виключає імпульсивність і безпосередність поведінки. Цей момент дуже визначний для виховання в молодшого школяра милосердя.

Вікові особливості учня початкових класів визначаються специфікою поєднання внутрішніх умов його психічного розвитку та зовнішніх умов життя. До першої категорії умов звичайно відносять особливості перебігу психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, увагу тощо), риси та властивості особистості дитини (інтереси, потреби, мотиви тощо). Серед зовнішніх умов важлива роль належить змісту і формам діяльності молодших школярів, спілкуванню з людьми, що їх оточують.

При формуванні в учня здатності усвідомлювати свої бажання й дії центральна роль належить мовленню, мовленнєвому спілкуванню з дорослим, яке для зазначеного контингенту дітей є позаситуативно-особистісне. Його зміст виходить за межі певної ситуації взаємодії і стосується людських якостей, стосунків і вчинків. М. Лісіна зазначає, що таке спілкування – вирішальна умова подолання ситуативності в поведінці молодших школярів і становлення їх саморегуляції [9]. Разом із тим очевидно, що не будь-яке позаситуативно-особистісне мовленнєве спілкування з дорослим (дорослий запитує, а учень відповідає) може бути умовою і фактором виховання милосердя. Йдеться про комунікацію, що

активізує роботу свідомості дитини і спонукає її з боку дивитися на себе, на власні дії. Такі процеси відбуваються тільки тоді, коли спілкування спирається на реальні інтереси, захоплення учня і включене в його практичні дії. Вихованець прагне домогтися взаєморозуміння з дорослими і співпереживання, що дозволяє йому використовувати погляди й оцінки дорослого як керівництво до дії. Створення умов для цього розвитку, як відзначає багато вчених, – основний шлях впливу на процес становлення стійкої моральної позиції [10; 11].

Також психологічною особливістю молодших школярів є те, що їхній внутрішній світ ще недостатньо змістовний і відстає від темпу зовнішньої діяльності, хоча саме він складає основу морального розвитку. Без активності самого учня процес свідомого виховання є неможливим. І. Бех відзначає: «Внутрішня діяльність школяра, результатом якої є самосвідомість, спрямована на формування особистісних рис, якостей, почуттів, здібностей» [3, с. 4]. Саме тому виховні зусилля дорослих мають бути спрямовані на розвиток духовних цінностей.

Психологи В. Аверін, В. Давидов, О. Скрипченко звертають увагу на наявність підвищеної емоційної чутливості дітей цього віку до впливів довкілля. Тому учні початкових класів у край потребують емоційної підтримки, надання їм допомоги при орієнтуванні у складному світі людського спілкування та емоцій. За умов особистісно зорієнтованого виховання вихованець мусить забезпечуватись можливістю самостійно приймати позитивні моральні рішення і поводитись на їх основі. Ця вимога випливає з психологічної закономірності, згідно з якою молодші школярі, які привчені лише спостерігати і слухати, стають соціально пасивними, виявляються безпорадними перед довкіллям. Вихователь не повинен грубо змушувати дітей проти їх волі робити ті вчинки, які даються їм з великими труднощами, але й пасивно погоджуватися з такою їхньою позицією було б неправильним. Тут якраз необхідні такі виховні впливи, які б спричинювали в учня внутрішню боротьбу доти, доки він сам не зможе прийняти позитивне моральне рішення. Момент самостійності поступово викликає у вихованця розуміння того, що його добродійні милосердні вчинки спричинюються багатством власних почуттів, а це приносить задоволення як певну самовинагороду за здійснене.

Головна особливість розвитку особистості в цьому віці – зміна соціальної позиції. Учень приступає до систематичного навчання, стає членом шкільного і класного колективу, змінюються її взаємини з дорослими, головним авторитетом для нього здебільшого стає вчитель і вихователь, які формують у нього нову позицію, підводять до розуміння нових обов'язків. Саме в цей період відбувається процес входження дитини в колектив, який змінює і поглиблює систему її взаємин з навколишньою дійсністю, що впливає на характер і зміст емоцій. Вони стають тривалішими, стійкішими, глибшими та більш позитивними.

Формуються провідні якості особистості, характерні для учнів молодшого шкільного віку: організованість, ініціативність, незалежність, відповідальність, прогностичність. Тенденція до здійснення моральних вольових вчинків на основі засвоєння моральних принципів і норм, моральних переконань і звичок відображається в саморегуляції та рефлексії дітей.

У першому-другому класах для вихованців залишається характерним невисокий рівень довільності в поведінці, вони є дуже імпульсивними і нестриманими, їм часто не вистачає стійкої моральної позиції. Учні ще не можуть самостійно переборювати навіть незначні труднощі, з якими стикаються в поведінці й у навчанні (діяти в напрямку свідомо поставленої мети, коли протилежні їй безпосередні спонукання є більш сильними; виконувати внутрішню роботу, за якої людина свідомо і довільно організовує і регулює свої бажання та спонукання тощо). Тому первісне завдання виховання милосердя в учня початкової школи, як зазначають багато психологів і педагогів (Л. Божович, М. Боришевський, О. Кононко, В. Котирло, А. Ліпкіна, В. Мухіна, Р. Павелків, Г. Піддубська, О. Савченко, О. Скрипченко, Л. Славіна, Г. Шукіна та ін.), полягає в тому, щоб формувати активну особистість, розвивати потреби в усвідомленні своєї поведінки, систематично вчити дітей визначати мету своєї діяльності, наполегливо домагатися її досягнення, підсилювати регулювальну роль мовлення і формувати вміння аналізувати (моральний або аморальний вчинок), передбачати наслідки здійснених вчинків.

Молодший шкільний вік – останній етап у розвитку особистості, коли вона «визнає авторитет дорослого» і тому особливо сприйнятлива до впливу старших. Залежність дитини від дорослого і підвищення значення відносин між учнями створює умови для успішного впливу на розвиток їхньої самосвідомості та моральної сфери. Для молодших школярів є характерною рухлива активність, готовність до дії. Пізнання навколишнього світу в них проходить через численні «навіщо?», «чому?», «як?». Зазначений вище контингент вихованців характеризується непереборним прагненням до діяльності. Педагогічно правильно спрямована діяльність стає для них джерелом не тільки знань і вмінь, а й досвіду моральної поведінки.

Ми згодні із думкою В. Сухомлинського, що важливою умовою виховання милосердя в молодших школярів є створення емоційно позитивної атмосфери та збільшення емоціогенності навчально-виховного процесу. Відомий педагог великого значення надавав емоційній атмосфері навчально-виховного процесу та наголошував на організації духовної діяльності учнів [14].

Діти 6–10 років хочуть піклуватися про молодших, прагнуть спілкуватися, діяти, брати участь у спільних справах зі старшими та дорослими; хочуть турбуватися про природу та тварин, змагатися з іншими; вони схильні до прояву власного «Я». Милосердя учнів початкової школи формується більш успішно, якщо настанови педагога,

його роз'яснення поєднуються із успішними діями вихованців, і при цьому велику роль грають емоції успіху-неуспіху. Успіхи викликають у дитини підйом, почуття задоволення, гордості, спонукають до нових звершень. Умовою ж позитивного переживання (стану), необхідного для виховання милосердя, є похвала: *позитивна оцінка особистості учня*, а не просто позитивна оцінка результатів його діяльності. Дитині хочеться, щоб дорослі розділили з нею радість, тому вона дуже гостро переживає невдачі, пов'язані з недостатньою якістю виконання доручення. У слові «сам (сама)» реалізуються потреби і позиція, мета і мотиви, стимули й очікування довіри з боку дорослого.

У переважній більшості учні початкових класів охоче включаються до роботи, легко захоплюються безпосередньою трудовою діяльністю. Проте їхні бажання є ситуативними, поведінка вирізняється нестійкістю, швидкою зміною настрою. Вони здатні до виконання будь-якої роботи, намагаються брати участь у багатьох заходах, однак енергія їхніх бажань часто не відповідає реальним можливостям. Мотиви «хочу» і «потрібно» вступають у боротьбу. І не завжди з них перемагає моральний компонент. Це призводить до того, що діти можуть досить швидко втратити запал до роботи, не довести почату справу до кінця, переходити з одного її виду на іншу. Знаючи про це, необхідно постійно поповнювати зміст і розширювати форми та методи діяльності школярів, турбуватися про дозування часу на виконання ними тієї чи іншої роботи, підтримувати їхню готовність до праці. Серед основних засобів самоаналізу, якими мають оволодіти учні, важливе місце посідають оцінка конкретного вчинку, формування власної думки про виконання своїх обов'язків, відповідне ставлення до однокласників, учителів, вихователів.

Самопізнання – це перетворення дитини в суб'єкт виховання. У результаті самопізнання в молодших школярів проявляється прагнення до створення образу власного «Я», формується позитивна «Я-концепція». Усвідомлюючи наявність у себе моральних якостей, інтересів, здібностей, вихованець більш успішно самостверджується в житті, знаходить себе, своє місце у співтоваристві, праці, творчості.

Для більшої ефективності виховання милосердя в учнів педагог має зробити дитину своїм помічником або, за висловом Ш. Амонашвілі, зробити її своїм соратником, коли вона активно допомагає у створенні самої себе. Таке співробітництво виявляється в трьох основних формах діяльності вчителя й молодших школярів: оцінна діяльність самого педагога, колективна оцінна діяльність учнів, створення суспільної думки в класі [2, с. 73].

На цій основі починає формуватися і визначатися спрямованість поведінки, самовиховання, з'являються нові моральні почуття, засвоюються моральні вимоги, тобто довільність поведінки обумовлює становлення і розвиток у четвертокласників і п'ятикласників почуття дорослості, що є важливим психологічним новоутворенням цього періоду і з його появою

можна судити про початок нового етапу особистісного розвитку дитини. Узагальнюючи результати аналізу етапів формування особистості дитини, Л. Божович відзначає, що «...чим вище рівень розвитку його особистості, тим більше вільним і моральним він стає» [6, с. 33].

Зазначимо, що позаурочна виховна діяльність складає органічну частину життя початкової школи і являє собою широкий спектр організованих і цілеспрямованих занять, гуртків, секцій, які допомагають дітям успішно особистісно розвиватися, виробляють в них навички суспільно корисної праці, свідому дисципліну, колективізм, сприяють моральному, гуманному, розумовому, фізичному вихованню школярів, задовольняють їхні культурні запити і створюють сприятливі умови для виховання милосердя.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що роботу з виховання милосердя в учнів початкових класів у загальному вигляді (за О. Матвієнко [10, с. 33]) можна подати як послідовне вирішення таких завдань: 1) розширення, поглиблення та систематизація знань дітей про моральні норми і правила культурної поведінки, прийняті в нашому суспільстві; 2) формування у школярів активного бажання культурно поводитися, дотримуватися правил та інших морально-етичних норм, вироблення негативного ставлення до антигромадських виявів у навколишньому житті; 3) формування практичних умінь і навичок, звичок культурної поведінки, турботливого ставлення до людей, природи, суспільного майна; 4) розвиток уміння справедливо оцінювати свої та чужі вчинки, узагальнювати і нагромаджувати досвід моральної поведінки.

Отже, можна зробити висновок, що молодший шкільний вік є сензитивним для формування особистості дитини, набуття нею першого соціального досвіду, розвитку емоцій, почуттів (що є особливо важливим для виховання милосердя в учнів початкових класів), але має певні особливості, зумовлені віком дитини, індивідуальними рисами, можливостями та особистісно-розвивальним середовищем.

Пропонована стаття не вичерпує всіх аспектів обраної проблеми. У подальшому планується визначити умови виховання милосердя в учнів початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверин В. А. Психология детей и подростков: учеб. пособ. / Вячеслав Афанасьевич Аверин. – Спб. : Изд-во Михайлова В. А., 1998. – 379 с.
  2. Амонашвили Ш. А. Обучение, оценка, отметка / Шалва Александрович Амонашвили. – М. : Знание, 1980. – 96 с.
  3. Бех І. Д. Роль самопізнання у вихованні учнів // Початкова школа. – 1988. – № 6. – С. 4–8.
  4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование / Лидия Ильинична Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
-

5. Выготский Л. С. Собрание сочинений : у 6 т. / Лев Семёнович Выготский. – М., 1984. – Т. 4 : Детская психология. – 432 с.
6. Глінчук Ю. О. Виховання милосердя у дітей молодшого шкільного віку в умовах кардіоревматологічного санаторію: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Глінчук Юлія Олександрівна; Вінниц. держ. пед. ун-т. – Вінниця, 2011. – 225 с.
7. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 22–33.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
9. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / Мая Ивановна Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
10. Матвієнко О. В. Основи виховання моралі у молодших школярів / Олена Валеріївна Матвієнко. – К. : Стилос, 1999. – 232 с.
11. Психическое развитие младших школьников: Экспериментальное психологическое исследование / Под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1990. – 160 с.
12. Психологические основы формирования личности в педагогическом процессе / Под ред А. Коссаковски. – М. : Педагогика, 1981. – 224 с.
13. Скрипченко О. В. Психічний розвиток учнів / Олександр Васильович Скрипченко. – К. : Рад. школа, 1974. – 103 с.
14. Сухомлинський В. О. Вибрані пед. твори: у 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 4. – 1977. – 638 с.